

QARAQALPAQ XALQ DÁSTANLARINDA FONOSEMANTIKALÍQ ANTONIMLERDİN QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

Eshanova Mavlyuda – QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantı
G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi (PhD) docenti

Annotaciya: Fonosematika – til biliminiń fonetika hám semantika ortasındaǵı baylanıstı úyreniwshi baǵdar bolıp, onda dawıslardıń máni payda etiwdegi roli analiz etiledi. Sonlıqtan, biz bul maqalamızda dástanlarda berilgen antonimlerdiń fonosemantikalıq baǵdarda, yaǵnıy bir ses arqalı qarama-qarsı mánilerdiń jasalıw ózgesheliklerin, seslerdiń máni ayırıwshılıq qásiyetlerin dástanlar mısasında analiz etpekshimiz.

Gilt sózler: Fonosematika, folklor, antonim, sematika, aspekt, enciklopediya, paradigma, sistemalı analizlew.

Tilde mánileri qarama-qarsı sózlerdiń barlıǵı kórkem tildiń ekspressivligin, tásirsheńligin táminlewde áhimiyetli rol atqaradı. Qarama-qarsı mánili sózlerdi birge qollanıw arqalı túsinikler, belgiler, halatlar, obrazlar qarsı mánige iye boladı. Bunday qarama-qarsı mánili sózler til biliminde antonimler arqalı beriledi.

Qaraqalpaq tilinde eń dáslep, E.Berdimuratovtıń “Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası” miynetinde antonimlerge túsinik beriledi. [1:147-152]. Bunnan basqa qaraqalpaq tiliniń antonimi boyınsha M.Qudaybergenovtıń maqalalarında izertlendi [2:166]. hám T.Bashirov penen birgelikte antonimlerdiń sózligi dúzildi [3]. Arnawlı túrde Sh.Xojanov tárepinen antonim máselesi izertlendi [4]. Biz bul maqalamızdı jazıwda Sh.Xojanovtıń 2017-jıl baspadan shıqqan monografiyasında berilgen teoriyalıq bilimlerde súyenemiz.

Til biliminde «fonosematika» termini sońǵı waqıtlarda payda boldı. «Lingvistikalıq enciklopediyalıq sózlik» te fonosematikaǵa “keńislik hám waqıtlıq poziciyasınan tildiń seslik kórkemlew sistemasın” izertleydi dep anıqlama berilgen [5]. Biraq seslik máni ilimpazlardı eski dáwirlerden berli qızıqtırıp kelmekte.

Rus til biliminde antonimlerdiń fonosemantikalıq baǵdardan úyreniwge arnalǵan eki kandidatlıq dissertaciya qorǵalǵan. E.A.Burskaya óziniń “Rus tilindegi antonimiyanıń fonosemantikalıq aspekti” degentemadaǵı dissertaciyasında antonimlerdi sapalıq hám fonosemantikalıq belgilerin salıstırıp úyrenen [6]. E.A.Vasilevanıń dissertaciyasında antonimlik paradigmanıń fonosemantikalıq aspekti analiz jasalǵan, sózdiń fonosemantikalıq tárepi hám onıń paradigmatalıq qatnaslarınıń óz ara tásiriniń

nızamlılıqları anıqlanğan [7]. Bul nızamlılıq tiykarında antonim hám sinonimler toparları kórsetilgen,leksikalıq paradigma hám fonosemantikanı sistemalıq analizlewdiń usılları berilgen.

Leksikologiyada sózdiń leksikalıq mánisindegi uqsaslıq hám ózgeshelikler paradigmatalıq qatnaslardıń tiykarın quraydı. Sózintegral semantikalıq belgiler tiykarında paradigmaǵa birlesedi hám differencial semantikalıq belgileri menen ózgeshelenedi. Sestiń máni ańlatıwshılıq qásiyeti leksikalıq paradigma semalardıń óz ara tásiiri tiykarında ǵana emes, al fonosemantikalıq ózara tásir tiykarında payda boladı, - degen juwmaققa keledi E.A.Vasileva [7:6]. Anıǵıraq aytqanda, antonimlik paradigma – bul tek ǵana qarama-qarsı leksikalıq mánili sózlerdiń shólkemlesiwı emes, al qarama-qarsı fonosemantikalıq mánili sózlerdiń birlesiwı bolıp tabıladı.

Izertlewlerimiz sonı kórsetedi, qaraqalpaq tilindegi antonimlik qatarlardıń ishinde de tek bir yamasa eki sestıń ózgeriwı menen qarama-qarsı máni ańlatıladı. Mısalı: O dúnya - bu dúnya, oyaq-buyaq, arı-beri, oyaqqa-buyaqqa hám t.b. Arab-parsı tillerinen kirgen sózlerdegi Álim-Áliyma, Kárim-Kárima, Sálım-Sáliyma sıyaqlı adam atlarında bir sestıń ózgeriwı menen jınıs kategoriyası ańlatıladı.

Fonosemantikalıq antonimler folklorlıq shıǵarmalarda da jiyi ushrasadı. Biz bul jumısımızdı Qaraqalpaq folklorı kóp tomlıqtıń XIX tomında berilgen “Bozuǵlan”, “Gúlistan”, “Qız Palawn”, “Qaraman” dástanlarınan mısallar jıynaw arqalı fonosemantikalıq antonimlerdiń folklorlıq shıǵarmalarda qollanıwına itibarımızdı qarattıq.

Mısalı, Qoyan shelli kórmedi, uymadan taydı julıp aldı, arqalap júrgen jibi bar may, moyınına belbewin taǵıp gá jerde jetelep, gá jerde dem berip, tulpar menen teń kórip, *oyaq-buyaǵı* jeti künde taydı aydap qarındasınıń qasına keldi [8:18].

Qız-palwan batırdı julqılap oyatqan bolıp, *oyaq-buyaǵına* shıǵıp, siyasat qılıp, jazǵan xatın basqaǵa bermey, jigittiń qoynına saldı hám keynine qayttı [8:339].

Márttiń kewli tasadı, *Áne-mine* degenshe, Arasın kiyik ashadı, *Ári-beri* Bozuǵlan, Atqa qamshı basadı [8:148].

Birinshi hám ekinshi mısaldadı *oyaq-buyaq* sózleri eki qarama-qarsı tárep, on jaǵı, sol jaǵı degen mánilerde kelip bir-birine qarama-qarsı kelgen. Olardı antonim qılıp turǵan **o** hám **b** sesleri. Keyingi mısallardaǵı *áne-mine*, *ári-beri* sózleride **á** hám **m**, **á** hám **b** sesleri arqalı bir-birinen ajratılıp, biri uzaq-jaqın mánisin bildirip kelgen bolsa, ekinshi sóz Bozuǵlan batırdıń atqa qamsını eki jaǵınan urıp kiyatırǵanın bildiriw ushın qollanılgan.

Shappay-jelmey mayrıldı, Qanatınan qayrıldı, *Ya izi joq, ya ózi joq* Ol kiyikten ayrıldı [8:149].

Bul mısalda adamdı yaǵnıy dástandaǵı bir obrazdı súwretlew arqalı, qaharmannıń izi ya ózi joq dew arqalı kelmey atırǵanlıǵın joq ekenligin fonosemantikalıq antonim arqalı kórkem etip berilgen.

Aydarxanıń shesheni, atı shıqqan Aliyma, sarı qariy káywanı, uzın boylı aq sarı, suǵanaq qollı, joq arı, sırı tolı jurtaq málim, jeńelikdur mudam kári, “*andaǵını munda*” aytqan, “*mundaǵını anda*” aytqan, awzı qaynaǵan tarı, eki dostı qas qıladı, buzılmaydı qararı [8:207].

Anda-munda soqlıǵıp, Gúlistan qızı quladı. *Áne-mine* degenshe, Tún jartısı boladı. *Anda-munda* súyrelip, Kelistirip jatadı [8:210].

Anda-munda soqlıǵıp, Alǵa qaray umtılıp, Qızlı qumnıń ishinde, Jollarınan da adastı [8:230].

Joqarıda keltirilgen mısallarda “*anda-munda*”, “*anda-munda*”, “*áne-mine*”, sózleri bir sestıń ózgeriwi arqalı fonosemantikalıq antonimlerdi payda etken. Hátteki, anda-mında sózi dástannıń basqa bir jerinde anda-munda dep **ı** sestı **u** sestı menen ózgerip variantlasıp keliw qublıslarıda ushrasqan.

Biri *arman* tartadı, Biri *berman* tartadı. Eki palwan jarısıp, Kúshleri kem-kem artadı [8:303].

Qırıq qálpeniń basshısı Asan qálpe der edi, turıp tımsal etedi, ashıwlanıp “*arman-berman*” jortadı, oylanıp turıp aqlına joritadı [8:37].

Fonosemantikalıq antonimler hárdayım jup formasında kelmesten óz aldına bólek-bólek formada da qollanıladı. Buǵan keyingi mısalda berilgen *arman-berman* sózlerin mısal etiwmizge boladı. Is-hárekettiń qarama-qarsı ekenligin jup formasız-aq, bere alǵan. Biraq, qarasóz arqalı bergen ekinshi mısalmızda jup formasın saqlaǵan halda antitezalıq qublıstı bolıp kelgen.

Juwmaqlap aytqanda, fonosemantikalıq antonimler xalıq dástanlarında jup sóz formasında ayırım jaǵdaylarda bólek formada beriledi. Biraq, bólek formada kelgen jaǵdayda bir-birine jaqın teksler ishinde beriliwi kerek, bolmasa olardıń mánisi jaǵınan bir-birine antonim bolmaydı. Dástanlarda fonosematika yaǵnıy dawıslardıń máni ajratıwdaǵı rolı –obrazlardı kúsheytıp, emocional tásirsheńlikti asıradı hám xalıq awızeki ádebiyatınıń estetikalıq qásiyetin táminlewde áhimiyetli. Fonosematika dástanlardıń

ádebiy tásir etiw kúshin asıradı hám olardı xalıq yadında bekkem saqlanıwına járdem beredi.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. Berdimuratov E. Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası. –Nókis: 1968; Ádebiy tildiń funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı.–Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1973. –B.147-152.
2. Qudaybergenov M. 1). Berdaq – sóz zergeri (antonimler haqqında). //«Árman» gazetası. 1992-jıl, aprel; 2). Qaraqalpaq tilinde antonimler. //QMU jas ilimpazları hám qánigeleriniń V ilimiy teoriyalıq konferenciyasınıń materialları. –Nókis: 1993. –B.31-33;
3. Qaraqalpaq tili antonimleriniń qısqasha sózligi. –Nókis.: «Bilim», 1995.
4. Хожанов Ш. Қарақалпақ тилиндеги антонимия қубылысы. Монография. «Билим, 2017-жыл.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. –Москва, 1990.
6. Бурская Е.А. Фоносемантический аспект антонимии в русском языке. –АКД., -Москва, 1990.
7. Васильева Е.А. Фоносемантическая характеристика основных лексических категории: Антонимия и синонимия. –АКД., -Тула, 2004.
8. Қарақалпақфольклоры. Көптомлық. III том. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.